

SHAKLDOSH SO'ZLARNING MASNAVIYLAR BADIYATIDAGI O'RNI

Baratova Sevara Musoxonovna, O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti kichik ilmiy xodimi

THE PLACE OF SHAPED WORDS IN THE ART OF MASNAVIYS

*Baratova Sevara Musokhonovna, Junior Research Fellow,
Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Academy
of Sciences of Uzbekistan*

МЕСТО ОБРАЗНЫХ СЛОВ В ИСКУССТВЕ МАСНАВИ

*Баратова Севара Мусохоновна, младший научный
сотрудник Института узбекского языка, литературы и
фольклора Академии наук Узбекистана*

Annotatsiya: Maqolada “Sabot ul-ojizin” asarida uchraydigan shakldosh so‘zlar badiiyati haqida so‘z yurutilgan. Matndagi shakldosh va shakli bir-biriga yaqin omoleksemalar lingvopoetik tahlilga tortilgan. Ularning matn badiyligini oshirishdagi o‘rni va ahamiyatiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: omonim, omofon, omograf, tajnis, ta’kid, poetik aktuallashuv.

Abstract: The article discusses the artistic nature of homonymous words found in the work “Sabot ul-ojizin”. Homonymous and homonymous homonymous words in the text are subjected to linguopoetic analysis. Attention is paid to their role and significance in increasing the artistic nature of the text.

Keywords: homonym, homophone, homograph, tajnis, emphasis, poetic actualization.

Аннотация: В статье рассматривается искусство образного слова, встречающееся в произведении “Сабот ул-оджизин”. Лингвопоэтическому анализу подвергаются гомолексемы в тексте, сходные по форме и близкие по строению. Уделяется внимание их роли и значению в повышении художественного качества текста.

Ключевые слова: омоним, омофон, омограф, аллитерация, акцент, поэтическая актуализация.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Badiylikni ta'minlashda shakldosh so‘zlar ham muhim ahamiyatga ega. “Sabot ul-ojizin”da shakldosh so‘zlar obrazlilik, ta’sirchanlikni oshirishda asosiy vosita sifatida qo‘llanilgan. “Omonim so‘zlar asosida yuzaga keladigan ohangdoshlik badiiy asarlarda alohida uslubiy vosita sifatida talqin etiladi” [Yo‘ldoshev, 2007; 52]. Shakldosh so‘zlar bundan tashqari so‘z o‘yini qilishda ham asosiy birlik hisoblanadi. Lug‘atlarda shakldosh so‘zlarga quyidagicha ta’rif beriladi: “Tajnis (- تجنيس hamjins, jinos) mumtoz adabiyotdagi she’riy san’at; shakli bir xil (omonim – talaffuzi va yozilishi bir xil birdan ortiq

so‘zlar: qil-qil) [Хожиев, 1995; 70]. Yoki bir-biriga yaqin (omograf – talaffuzi farqli, yozilishi bir xil bo‘lgan birdan ortiq so‘zlar: tok-tok) [Хожиев, 1995; 70]. Omofon (talaffuzi bir xil, lekin yozilishi har xil so‘zlar: mard-mart, [Хожиев, 1995; 71], (omoforma – omonim shakllar; ma’lum shakllarda tovush tomondan bir xil bo‘luvchi so‘zlar. Bu hodisa odatda turli turkumga oid so‘zlar o‘rtasida voqe bo‘la oladi: ol-di – old-i) [Хожиев, 1995; 71] bo‘lgan so‘zlearning baytning turli o‘rinlarida keltirilgan holda, har bir o‘rinda ma’no ifodalashi” [Куронов, 2010; 301]. XVIII asrning betakror yodgorligi bo‘lgan “Sabot ul-ojizin” e’tiqodi sog‘lomlik, ma’naviy poklik

[https://orcid.org/0009-0007-
8784-3826](https://orcid.org/0009-0007-8784-3826)

e-mail:

baratovasevara07@gmail.com

dasturidan dars berishi bilan ahamiyatlidir [Рашид Зохид, 2007;8].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Tilshunoslikda omonim va unga yondosh hodisalar farqlanadi. Quyidagi shakldosh so‘zlar masnaviyda o‘ziga xos ifoda ohangdoshlikni, qofiyani yuzaga keltirish bilan birga, badiiylikni ta’milashda, ta’sirchanlikni oshirishda, ta’kid ma’nosini kuchaytirishda ham muhim lingvopoetik qiymat kasb etgan. Masalan, “Sabot ul-ojizin”da “Tama’dan tiyilish haqida” deb sarlavhalangan fasl bor.

*Qidirg‘on birla rizqing qidri toshmas,
Ketar qadring, qadardin hargiz oshmas.* (SO;52)

Baytdagi “qidirg‘on va qidri”, “qadr va qadar” so‘z-juftliklari tajnisni hosil qilayotgani va bu orqali baytning mazmun va shaklida ta’sirchanlik kuchayayotganini ilg‘ash qiyin emas.

Tavakkul ganjidin, ey yuz o‘girgon,

Buyurganga muxolifdur bu yurgon. (SO;52)

“Agar e’tibor berilsa, baytlarning nafaqat mazmunida, balki shaklida ham “olloyorona” o‘ziga xoslik bor. Yuqorida *qidr, qadr, qadar* kabi bir o‘zakdan yasalgan, ammo ma’nosи turlichay so‘zlarning bir baytda jamlanishi, keyingi parchadagi ikkinchi misraning *buyurganga* bilan *bu yurgen* kabi so‘z va birikmaning omonim bo‘lib kelish holatlari shakliy yaqinlikka ega so‘zlar asosiga qurilishi, umuman tajnis san’ati bilan bog‘liq baytlaru misralar oralab sochib chiqilgani va so‘z san’ati bilan bog‘liq yana ko‘pgina xususiyatlar “Sabot ul-ojizin”ning badiiyatini ochishga yetarli zahiradir” [Рашид Зохид, 2007;159].

Ola bo‘lgan ola yurgondin ortiq,

Ko‘milgan termulib turgondin ortiq [SO; 159].

Ya’ni: bu yurishing birovlardan so‘rab olib, tilanchilik qilgandan ortiqroq. Yuzingning necha qavat terisini shilib, kimsaga muhtoj termulib turgandan ko‘ra o‘lganing afzalroq. R.Zohidning qayd qilishicha, “ola yurgen” metaforasini boshqa mushorihlar, masalan, “Hidoyat ul-tolibin” muallifi “pes bo‘lmoq” deb sharhlagan ekan [Рашид Зохид, 2007;159]. Bunda ham jon bor. Negaki, tama, yuqorida aytiganidek, eng katta gunohlardan hisoblanadi. Shu sababli har qanday tamadan voz kechib, Ollohga suyanmoq, Olloh inoyatiga ko‘z tikmoq chandon afzaldir.

*Agar tosh chaynasa, eldin chiqib tosh,
Kishiga egmagay himmatli qul bosh* [SO; 160]

Ya’ni: himmat-u g‘ayratga ega odam, garchi eldan tashqari chiqib, tosh chaynasa ham bandaga boshini egmagay, tama qilmagay. Bu o‘rinda ikkala “tosh” so‘zi omonim bo‘lib, tajnisni hosil qilib, tom ma’nodagi “tosh”ni hamda “tashqari” lafzi bildirgan ma’niga ishora qilmoqda.

*Tama’ nonig‘a lab ochguncha, o‘l och,
Minan o‘tidin uchqundek bo‘lib qoch* [SO;160].

Bu o‘rinda “ochguncha” va “och” so‘zları tajnis bo‘lib, birida “ochmoq” fe’li, yana birida metafora bo‘lgan “och odam” ma’nosı yuzaga kelgan. Shu o‘rinda mazkur baytning boshqa varianti ham borligini aytib o‘tish o‘rinlidir. Negaki, bunda ikkala misrada ham tajnis ishtirot etadi: “Qanoat ma’danig‘a och ko‘zing, och, Tama bo‘yi ko‘rinmay, bo‘yidin qoch”. Ikkinci misradagi “bo‘yi” lafzları “ko‘rinishi” hamda “hidi” ma’nolarida konnotatsiya hosil qilgan.

Agar qorni biror to‘ymasa qarni, Kishig‘a aytmag‘ay er banda sirni [SO;160].

Ya’ni: qorni biror taomga to‘ymasdan och yursa ham, mard banda buni birovga aytmagay. Oldingi misrada “qorni” hamda “qarni” leksemalari tajnisi noqisni hosil qilib, baytga ravonlik hamda ta’sirchanlikni kiritgan.

Tamalik siyladin behdur silingan, Tilangandin erur oson tilingan [SO;160]. Ya’ni: tama bilan olingen siylovdan yuzning terisi shilingani yaxshiroq. Bunda ikkala misrada kelgan “siyladin” va “silingan” hamda “tilangandin” va “tilingan” so‘zleri tajnisi noqisni yuzaga keltirgan va muallif demoqchi bo‘lgan fikrni benihoya siqqlik hamda ta’sirchanlik bilan tinglovchiga yetkazishiga xizmat qilgan.

Tama qilma toparg‘a zar nigorin,

Bu zar mehri buzar dinning hisorin [SO;160]. Ya’ni: oltin-u kumush mahbubingga aylanib, uni qo‘lga kiritaman deya tama qilma. Chunki bu zar, bu dunyo mehri din qal’asini buzadi. Masnaviy baytda ikki o‘rinda kelgan metaforaning (“zar nigorin” va “bu zar”) ikkinchisi, ikkinchi misradagi “buzar” fe’li bilan shakldosh bo‘lib, ta’sirchanlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/ DISCUSSION). Yuqorida tahlilga tortilgan shakldosh so‘zlar asarning bir bobidan olingen.

Kitobning barcha boblarida omonim va unga yondosh hodisalar juda ko‘p ishlatilgan.

Muallif bir qator o‘rinlarda omonim so‘zlarni qofiyaga olib chiqib, kishini hayratga soladi. Biror o‘rinda qofiyada saktalik uchramaydi: *tosh – tosh* (tashqari), *och* (to‘q emas) – *och* (ant: yop) va hokazo. Uning uslubida omonimlarni bir misra ichida ishlatish nihoyatda ko‘p uchraydi:

Tanur joying bo‘lur, qolsang tanurdin [SO;15]. Keltirilgan misrada qo‘llanilgan *tanur* so‘zi hozirgi o‘zbek tilidagi *tandir* va *tanir* shakllariga mos keladi. Misrada bu so‘zlar shakldoshlikni hosil qilgan bo‘lib, Allohni tanimasang, joying tandir, ya‘ni tandirdek qizigan jahannam bo‘ladi, degan ma’noni beradi.

Qolur yaxshi uy olg‘ondin uyolg‘on [SO;15]. Ushbu misrada esa shoir *uy olish* shaklidagi so‘z birikmasini va *uyalish* ma’nosidagi fe’lni zidlantiradi, shu orqali pand-nasihat ma’nosini ifodalashga erishadi.

Ta’kidlash kerakki, asarda o‘z qatlamga mansub so‘zlar bilan o‘zlashgan qatlamga mansub so‘zlar ham, o‘z qatlamga mansub bo‘limgan qo‘shimchalarning, xususan, fors-tojik tilidan o‘zlashgan qo‘shimchalarning arabiylar yoki turkiy so‘zlar bilan qo‘llanilishi ham ko‘p uchraydi. *Bashar bo‘lsang, qo‘y af‘oli ba sharni* [SO;53].

Asar pand-nasihat mazmunida bo‘lganligi sabab, muallif har bir misrada o‘quvchiga xitob qiladi, uni yaxshilik yo‘liga chorlaydi, yoshiga munosib bo‘lishga undaydi. Shu sababli ba‘zan so‘z o‘yini uchun birlik tanlanar ekan, tilning badiylikni ta’minalash, estetik zavq berish kabi vazifalari oxirgi o‘ringa tushib qoladi. Bu holatni quyidagi misralarda ko‘rishimiz mumkin:

Yoshing yetkon sari fe’ling sani yosh [SO;53].

Quyidagi misrada esa *och* so‘zi takror qo‘llaniganday ko‘rinadi, ammo misrani qayta, sinchiklab o‘qigan o‘quvchi *och* so‘zining birinchi o‘rinda sifat, ikkinchi o‘rinda fe’l turkumiga xosligini ilg‘aydi, hamda shoirning shakldosh so‘zlardan ko‘zlagan maqsadini anglaydi.

Qanoat ma‘danig‘a och ko‘zing, och [SO;53].

Asarda diniy manbalardan keltirilgan ma’lumotlar misralar zamiriga mohirlilik bilan

singdirilgan. Quyidagi misralarda qo‘llanilgan *sochmoq* so‘zi ikki o‘rinda ikki xil ma’noda qo‘llanilgan. Birinchi o‘rinda tuproq kabi inson tanasining sochilishiga ishora qilingan bo‘lsa, ikkinchi o‘rinda harakat qilish, nafsn qiyash ma’nolarini beradi. *Sochilmasdan burun sochg‘il o‘zingni* [SO;453]. Bu o‘rinda poetik aktuallashgan so‘zdan anglashilgan ma’noni ilg‘ash uchun o‘quvchidan muayyan bilimga ega bo‘lish talab etiladi.

Quyidagi misralarda ham omoformalar badiylikni ta’minalashga, ta’sirchanlikni oshirishga xizmat qilgan.

Yoqoni tut, ajal tutmay yoqoni [SO;53],

Nasihat go‘sha olsang, go‘sha qil joy [SO;53].

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Xulosa qilib aytganda, tahvilga tortilgan “Sabot ul-ojizin” asarida shakldosh so‘zlar ko‘p qo‘llanilgan bo‘lib, mumtoz adabiyotdagi tajnis san‘atini yuzaga kelishida vosita bo‘lib xizmat qilgan. Ko‘rib o‘tilgan misollardan shoirning o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlarini yaxshi bilganligini, o‘z qatlam hamda o‘zlashgan qatlamga oid leksik birliklar va morfologik shakllarni uyg‘unlashtira olganligini, shu tariqa o‘ziga xos uslub yaratganligini ko‘rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Хожиев А. Ўзбек тилининг имло луғати. – Т.: Ўзбекистон МЭ нашр. 1995. –Б.70.
- Кўрсатилган асар. – Б.70.
- Кўрсатилган асар. – Б.71.
- Кўрсатилган асар. – Б.71.
- Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М., Адабиётшунослик луғати. Т.: Академнашр. 2010. –Б.301.
- Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ожизин. –Т.: Санъат журнали, 2007. –Б.52. Бундан кейинги байтлар шу манбадан олинди. –С.Б.
- Изоҳлар, Р.Зоҳид томонидан тайёrlанган “Равойихуррайхон” (“Сабот ул-ожизин” шархи) китобидан олинди. Қаранг: Р.Зоҳид. “Равойихуррайхон” (“Сабот ул-ожизин” шархи). –Т.: Шарқ, 2018. –Б.157-163.
- Равойихуррайхон [Матн]. Рашид Зоҳид. – Тошкент : Sharq. 2018. –Б.8.
- Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. –Б.52.